

استاد ابوالحسن صبا

دکتر ساسان سپتا

استاد ابوالحسن صبا

موسیقی کردند، وزیری «مدرسه صنایع ظریفه رشت» را دایر کرد و ریاست آن را به صبا واگذار کرد. این موقعیت، فرصتی را برای صبا فراهم کرد که برخی ایام به وسیله اسب از راههای مال رو و صعب العبور جبال البرز به روستاهایی مانند: عمارلو، دیلمان و رسپیلی رفته آهنجگهای محلی آن نواحی را جمع آوری و آنها را به خط نت بنویسد. صبا اولین موسیقی دان ایرانی است که به گردآوری و ثبت و اجرای موسیقی محلی همت گماشت. صبا برای نیل به مهارت بیشتر در نواختن ویلن از تعلیمات «سرژ خوتسیف» استاد برجسته ویلن کلاسیک در تهران بهره مند شد و بر اثر آشنایی با رموز این ساز به خوبی دریافت که ویلن با تن درخشن و گستره وسیع صوتی که دارد، برای اجرای موسیقی ایرانی کاملاً مناسب است و حالات موسیقی ملی را به خوبی عرضه می‌دارد. به همین جهت او آنچه علومی داشت به ویلن انتقال داد و یک مکتب مخصوص برای این ساز خوش‌صدا ایجاد کرد.

استاد صبا از سال ۱۳۱۰ در منزل شخصی خود واقع در کوچه ظهیرالاسلام کلاس آموزش ویلن دایر کرد، ولی از تدریس ستور، سه‌تار و آواز نیز به شاگردان مستعد و علاقه‌مند مضایقه نداشت. او از حدود سال ۱۳۰۶ به تدریج به نوشتمن آوازها و دوره کتاب‌های آموزشی خود پرداخت که برخی را خود به چاپ رسانید. در بین سال‌های ۱۳۰۶ تا ۱۳۱۸ صفحات گرامافون از ساز صبا در تهران و سوریه ضبط گردید که از آن صفحات اینها از همه مشهورتر است: ای وطن از

استاد ابوالحسن صبا در سال ۱۲۸۱ هجری شمسی در تهران تولد یافت. پدر او کمال‌السلطنه که مردی ادب و هنرمند بود، ابوالحسن خان شش ساله را برای فراگرفتن سه‌تار نزد میرزا عبدالله هدایت کرد. صبا سه‌تار را از استاد زمانه میرزا عبدالله و درویش خان، ستور را از میرزا علی‌اکبر شاهی، تنبک را از حاجی خان، کمانچه را از حسین خان اسماعیل‌زاده، فلوت را از اکبرخان و ویلن را از حسین هنگ‌آفرین فراگرفت.

تحصیلات مقدماتی صبا و آموختن زبان انگلیسی در مدرسه آمریکایی تهران انجام پذیرفت. او در مدرسه کمال‌الملک نقاشی آموخت و علاوه بر آن به منبت‌کاری، گلدوزی، نجاری ظریف، زرگری، حسن خط به ویژه خط شکسته و شعر و ادبیات فارسی وقوف داشت. در اواخر سال ۱۳۰۲ که مدرسه عالی موسیقی

به همت استاد علینقی وزیری تأسیس شد، ابوالحسن خان بیست و یک ساله برای تحصیل قواعد علمی موسیقی ایرانی به آنجا پیوست و با نظریات و تعلیمات وزیری آشنا شد. در کوتاه‌زمانی وزیری او را به عنوان تکنواز ارکستر مدرسه عالی موسیقی انتخاب کرد و تعلم موسیقی در یکی از کلاس‌های همان مدرسه به صبا واگذار گردید.

صبا در فروردین ۱۳۰۶ همراه با ارکستر مدرسه عالی موسیقی برای انجام کنسرت به رشت رفت. مردم گیلان که از نوای دلتشین ویلن صبا محظوظ شده بودند تقاضای تأسیس یک مدرسه

استفاده صحیح از تکنیک ویلن مکتب استواری را برای این ساز بنیان نهاد.

در اینجا چند نمونه از موارد آموزشی که از تعلیمات استاد صبا به طور حضوری در کلاس ایشان استفاده کرده‌ام، یا از تحلیل آثار ایشان در آن زمان و بعد استنباط کرده‌ام برای استفاده علاقه‌مندان به اختصار ذکر می‌کنم: استاد صبا، در اجرای آوازهای ایرانی به کاربرد زیاد Vibrato اعتقادی نداشت و به کاربردن بی‌رویه آن را مخل رسایی و بلاغت می‌دانست. در اجرای جملات موسیقی به رعایت Articulation یا «واضح اجراکردن نت‌ها» توصیه می‌کردند و هنرجو را از اجراهای مالشی یا به‌اصطلاح «نیم‌جویده» جمله‌های موسیقی برخذر می‌داشتند.

استاد صبا اجرای زیاد Glissando را روی هر نتی جایز نمی‌دانستند و می‌گفتند که استعمال بی‌رویه آن از صراحت اجرا می‌کاهد. در رنگ‌های ایرانی مانند «شهرآشوب» لازم می‌دانستند اجرای کننده از آرشمهای پرشی با راست و چپ‌های مخصوصی که وضع کرده بودند و علامت‌های آن را روی نت‌ها می‌نوشتند تبعیت کند. در نواختن جمله‌های موسیقی به رعایت «تعبیر» یا Interpretation در اجرا توصیه خاص داشتند.

استاد صبا برای هر دستگاه یا آواز کوک‌های خاصی بانت پدال مطلوب در چهارمضراب به کار می‌بردند. ایشان مهارت‌های اجرایی و عرضه تکنیک را تا حدی جایز می‌دانستند که ارزش هنری و زیبایی قطعه فدای نمایشگری تکنیک نشود. استاد در تلفیق هجاهای کوتاه و بلند شعر و تکیه یا آکسان‌های کلام، با موسیقی از شیوه انجشت‌گذاری و آرشه‌کشی خاص ابتکاری خود استفاده می‌کردند و برای هر آواز در گوشه‌های دستگاه‌ها اشعاری با اوزان مناسب یافته بودند.

وزیری که قطعه مشهور «زرد ملیجه» را در بین آهنگ آن با ویلن اجرا کرده است، ابوعطاء و حجاز، بیات ترک، زنگ شتر و بیات اصفهان. در بین صفحات ضبط شده در سوریه صفحه‌ای را با ذکر «به یاد غزاله» اجرا کرده است که به نام یکی از دخترهای استاد صبا می‌باشد. از سال ۱۳۱۹ که فرستنده رادیو در تهران افتتاح شد، صبا در سمت تکنواز و ریس ارکستر به کار پرداخت و از سال ۱۳۲۰ که وزیری مجدداً روی کار آمد و ارکستر نوین رادیو را تشکیل داد، صبا با آن ارکستر همکاری نمود و از همان سال به خدمت وزارت فرهنگ درآمد و در کلاس‌های شبانه هنرستان عالی موسیقی نیز به تدریس پرداخت.

در سال ۱۳۲۴ «انجمن موسیقی ملی» به همت شادروان روح الله خالقی تأسیس شد و صبا تکنواز آن ارکستر گشت و در کنسرت‌های آن شرکت داشت و از ۱۳۲۸ که هنرستان موسیقی ملی به همت روح الله خالقی تأسیس شد، صبا در سمت استاد ویلن تا آخر عمر در آنجا به خدمت پرداخت. در سال ۱۳۳۳ رهبری ارکستر ملی را در هنرهای زیبای کشور به عهده گرفت و چندی بعد رهبر ارکستر شماره یک آنجا گشت که از ادامه کار آن سخن خواهیم گفت. صبا در سال‌های آخر عمر، در بعضی برنامه‌های گل‌های رادیو، به عنوان رهبر یا نوازنده شرکت داشت.

قبل از صبا نوازنده‌گان ویلن ایرانی، برای نواختن ویلن از روش اجرایی کمانچه استفاده و تقلید می‌کردند و از این نظر گستره انجشت‌گذاری آنان بهندرت از پوزیسیون اول تجاوز می‌کرد و طبیعتاً احراز تن مطلوب و استفاده صحیح از آرشه برای آنان میسر نبود. صبا از مهارت خود در این ساز برای اجرای قطعات موسیقی ایرانی استفاده کرد، او تکیه‌ها و تحریرها را رده‌بندی نمود و با

«می» اجرا کرده است. در تمام این مراحل استاد آن چنان نت‌ها را درست و بدون افزایش یا کاهش (با رعایت حالت و تعبیر جمله موسیقی) اجرا کرده‌اند که دستگاه‌های دقیق آزمایشگاهی هر نت را دقیقاً در محدوده فرکانس خود نمودار می‌سازد و تناسب نت‌های گام در محدوده مشکلی چون پوزیسیون نهم با یک Tolerance قابل اغماضی که از ۵ Cent تجاوز نمی‌کند، کاملاً صحیح و مشخص و واضح اجرا گشته است. میانگین rate ویبراتوهای استاد صبا در نت‌های کشیده حدود ۱/۵ در ثانیه است.

استاد در هنگام تدریس بسیار دقیق و پر حوصله بودند، ایشان بر تمرین با حوصله و دقیق و بدون شتاب تأکید داشتند و هنرجو را از تمرین ماشینی پرهیز می‌دادند. توصیه ایشان در هنگام تمرین و نواختن رعایت تمرکز فکر همراه با انبساط ذهنی و عدم انقباض عضلات (به‌ویژه عضلات دست‌ها) بود. می‌گفتند در تمام مدت اجرا باید سعی شود بهترین «تن» صدای ساز حاصل شود. در مورد نواختن سه‌تار توصیه می‌فرمودند که هیچگاه شلوغ ساز نزنید و تمام سیم‌ها را به صدا درنیاورید و نت‌های ناخواسته شنیده نشود، مضراب‌های چپ و راست رعایت شود و اگر بارها یک قطعه را می‌نواختند ترتیب مضراب‌ها در تمام اجرایها یکسان بود و راست و چپ آنها شمرده و مشخص و سنجیده بود. ایشان در مسایل مادی و حق التدریس پرداختی از طرف شاگردان بسیار بلند‌همت بودند و هیچگاه حق التدریس از هیچ شاگردی مطالبه نمی‌کردند. تدریس ایشان همواره با دلسوزی و تعهد توأم بود؛ آنچه می‌دانستند با طیب خاطر به شاگرد می‌آموختند. نمودار احساس عاطفی بین ایشان و شاگردان و علاقه‌مندانشان، از استقبالی که از

تکنیک استاد صبا در ویلن تا سال‌های پیرامون ۱۳۱۰ بر اثر تمرین مداوم رو به کمال می‌رفت ولی از آن‌بعد ایشان بیشتر وقت خود را صرف تهیه کتاب‌های نت و تربیت شاگردان مستعد کردند. به هنگام فراگیری ویلن نزد ایشان، در پرسشی که برای معرفی یکی از آثار ضبط شده ممتازشان از استاد کردم، ایشان صفحه‌ای را ذکر کردند که در سال ۱۳۱۲ از اجرای تکنوازی ویلن ایشان ضبط شده بود. نگارنده پس از مدتی جست‌وجو صفحه مذکور را یافته و آن را خریدم. حدود پانزده سال بعد از درگذشت ایشان، با نگاهی به گذشته، به هنگام پژوهش در ویژگی‌های هنری ایشان، صدای صفحه مذکور را با رعایت همان سرعانی که مهندس کارخانه «کلمبیا» در سال ۱۹۳۳ میلادی از اجرای ویلن استاد صبا ضبط Spectrograph کرده بود، در آزمایشگاه هر دستگاه منتقل کردم و پس از تهیه «طیف نگاشته» و تحلیل و تفسیر الگوهای نقش‌بسته بر آن، مختصاتی از آن اثر هنری استاد صبا استنباط کردم که در اجرای موسیقی ایرانی با ویلن بی‌نظیر بوده است.^۱ کوک ویلن صبا در آن اثر، از نت معیار که در آن زمان $A=439^{HZ}$ بوده است تبعیت کرده و به آن مناسب است، تن درخشان ویلن در کل اثر عرصه تجلی یافته است. صبا درآمد ابوعطای در اجرای «ویبراتور» سنگین و با تائی، از نت شاهد ابوعطای شروع کرده و پریودهای دیگری را نیز در درآمد ابوعطای در اکتاوارهای دیگر اجرا کرده‌اند بعد از آن «حجاز» را از نت شاهد آنکه درجه پنجم گام شور است با جمله‌های مختلف در سه اکتاو که از نت B^4 (سی) روی سیم دوم ویلن شروع می‌شود، آغاز کرده و اکتاو دوم آن را روی سیم اول بانت B^5 و اکتاو سوم آن را روی همان سیم از نت B^6 (فرکانس ۱۹۷۵ هرتز) در پوزیسیون نهم روی سیم

رغبت خاص داشت. نتنویسی او دقیق و در شناخت اوزان مهارتی خاص داشت، هم او بود که وجود میزان‌های لنگ‌مانه $\frac{5}{7}$ یا $\frac{7}{8}$ را در موسیقی $\frac{8}{8}$ ایرانی تشخیص داد.

استاد ابوالحسن صبا در شب ۲۹ آذر ۱۳۳۶ش. بر اثر پاره شدن یکی از شریان‌های اصلی قلب در تهران درگذشت و جامعه هنری ایران را غرق در اندوه کرد. او انسانی والا بود که پول را نشناخت و مجدوب زیبایی و کمال بود.

استاد جلال همایی گوید:

ساز صبا نفعه آخر نواخت
کز اثر زخم روان‌ها نجست
گفت سنا از پی تاریخ او
ساز صبا تار دل ما گست

(۱۳۷۷ ه.ق.)

استاد سید محمدحسین شهریار، دوست و بار شفیق صبا گوید:

ای صبا با تو چه گفتند که خاموش شدی
چه شرابی به تو دادند که مدهوش شدی
تو که آشکده عشق و محبت بودی
چه بلا رفت که خاکستر خاموش شدی
پس از درگذشت استاد صبا، به همت همسر هنرمند ایشان خانم منتخب صبا، آثار استاد از قبیل: سه تار معرفکاری ساخت او، کتاب‌ها، سازها، نت‌ها و مقداری وسایل شخصی او (ساعت، قلم، مترونم، دست‌نویس‌ها، نامه‌ها و غیره) فراهم آمد و در موزه صبا به یادگار حفظ گردید. دختران گرامی استاد صبا، هر سه در رشته خود از هنرمندان طراز اول و یادگار شایسته آن زوج هنرمند به شمار می‌آیند.

ارکستر شماره یک هنرهای زیبا که توسط استاد صبا رهبری می‌شد، پس از درگذشت او، رهبری آن به استاد محترم آقای حسین دهلوی

شرکت در جلسه بزرگداشت چهلمین سال درگذشت استاد صبا شد نمودار است:

پیشه اول کجا از دل رود
مهر اول کی ز دل زایل شود
ما هم از مستان این می‌بوده‌ایم
عاشقان درگه وی بوده‌ایم
ای ساکر وی نوازش دیده‌ایم
در گلستان رضا گردیده‌ایم
بر سر ما دست رحمت می‌نهاد
چشم‌های لطف، بر ما می‌گشاد

(مولوی)

استاد صبا آهنگ‌های بسیاری برای سازها، به‌ویژه ویلن ساخته است. دوره‌های ردیف ایشان با حسن سلیقه تلحیص و تدوین یافته است و گوشش‌هایی چون صدای (به یاد واعظ خوش‌آواز صدرالmundhenin) یا شهابی (به یاد شهاب السادات) یا دیلمان و امیری را منبعث از آهنگ‌های محلی، به ردیف اضافه کردند و برای هر آواز چهار مضاربی زیبا ساختند که زینت‌بخش ردیف ایشان است. در ساخته‌های خود از نواهای محلی به‌ویژه گیلان استفاده کردند که از آن جمله است: زرد ملیجه (گنجشک زرد)، «کوهستانی» که چوپانی را وقت غروب در حال جمع‌آوری گوسفندان و سرازیرشدن از تپه مجسم می‌کند، «در قفس» که مجسم پرش‌های مرغکی به دیوارهای قفس است و «کاروان» که پتزيکاتوهای دست چپ روی ویلن رنگ شترهای کاروان را مجسم می‌کند، همه با الهام از طبیعت ساخته شده است. قطعه «به زندان» ساخته صبا، در شوستری از نوای آزادی خواه در بنده اقتباس شده است. از دیگر قطعات ایشان می‌توان اینها را برشمرد: رقص چوبی قاسم آباد، وزنگ شتر، با دوبل کوردهای مطبوع آن. استاد به نوازنده‌گی جمعی و ارکستر با موازین صحیح آن

دوره‌های سه‌گانه ویلن استاد صبا به همت دوست و شاگرد قدیم او شادروان دکتر مفخم پایان و کتاب اول و دوم سنتور صبا با ذکر چند آهنگ از استاد فقید سنتور شادروان حبیب سماعی سا همکاری استاد محترم آقای فرامرز پایور شاگرد استاد صبا در سنتور، در زمان حیات استاد، انجام پذیرفت و پس از درگذشت او، تجدید چاپ آن کتاب‌ها و انتشار کتاب سوم و چهارم سنتور و دوره اول سه‌تار به همت همسر محترم استاد صبا و دو تن از شاگردان دیرین او: آقای دکتر داریوش صفوت و آقای فرامرز پایور و آقای بهارلو انجام گرفت. شاگردان شناخته شده استاد صبا بسیار متعدد هستند. در اینجا به طور خلاصه آقایان زیر را که در رشته‌های ویلن، سه‌تار، آواز و سنتور نزد ایشان تعلیم گرفته‌اند ذکر می‌کنم: حبیب‌الله بدیعی، رحمت‌الله بدیعی، محمود تاج‌بخش، دکتر تقی تفضلی، مهدی خالدی، محمود ذوالفنون، حسین صبا، صارمی، فرهاد فخرالدینی، مفتح، هیرنیکی، نورده، و در آواز: بنان؛ نگارنده نیز از تعلیمات استاد صبا در ویلن بهره‌مند بودم. ضبط‌های خصوصی از ساز صبا با ضبط صوت شخصی بیشتر توسط سه تن از دوستانش آقایان: ساعت‌ساز، دهش‌پور و دکتر پژشکان انجام گرفت.

مردم این سرزمین که آثار دلنشیں صبا، بیانگر احساسات و هیجانات روحی و مرهم دل‌های آنان بوده است، هرگاه در سکوت توأم با بوی گل‌های بهاری، نوای دلنشیں منغ خوش‌الحان یا زرد ملیجه‌های را بشنوند، به یاد صبا و نوای روح پرور ساز او خواهند بود، روحش شاد و یادش گرامی باد.

* این مقاله (با جزوی تصریف) من سخنرانی است که در جلسه بزرگداشت چهلین سالگرد درگذشت استاد صبا (۳۰ دی ماه ۷۶) توسط نویسنده در تالار وحدت ایراد گردید.

تفویض شد که خود از شاگردان صبا به شمار می‌آیند. ایشان با شایستگی ارکستر را رهبری و توسعه بخشیدند. قطعات «سبک‌بال» برای ارکستر که یکباره به رهبری خود صبا اجرا شده بود و قطعه «به یاد صبا» و «شوشتاری» برای ویلن و ارکستر و «نغمه ترک» برای ارکستر که همه بر اساس آهنگ‌های استاد صبا توسط آقای دهلوی با سازبندی و هماهنگی مطبوعی ساخته و به اجرا نهاده شد و در کاست برای علاقه‌مندان عرضه گشت و نت «پارتی تور» کامل ارکستری آن نیز توسط ایشان به چاپ رسید.

استاد محترم آقای علی تجویدی که از شاگردان ممتاز و دوستان شفیق صبا به شمار می‌آیند، با تحقیقی ممتع، شیوه‌های انتقال چهار مضراب‌های سه‌تار به ویلن را در کار صبا بررسی کرده و با تدوین ردیف تطبیقی و اضافات ابتکاری به ردیف مانند «مثنوی حاج تاج» و قطعه «شلیل» و ساخته‌های اجراشده در برنامه‌های گل‌ها و شیوه نوازنده‌گی ممتاز، در تداوم کار استاد صبا کوششی ارزانده روا داشتند.

در تأثیر استاد صبا بر سازهای دیگر، باید از استفاده شایان استاد محترم آقای حسن کسانی از مکتب صبا، در شیوه نوازنده‌گی این ساز سنتی یاد کرد، همچنین در شیوه نوازنده‌گی و بیزگی‌های اجرایی استاد صبا در نواخته‌های استاد کسانی تأثیر نهاده و ملاحظه می‌شود. در مورد دیگری از تأثیر استاد صبا بر کار استاد فقید شادروان حسین تهرانی نوازنده بی‌همتای تنبک یاد می‌کنیم. در مورد ساختن ساز تشویق و راهنمایی‌های استاد صبا در ساختن سنتورهای مرغوب، توسط استاد فقید شادروان مهدی ناظمی و تشویق و هدایت استاد صبا از استاد محترم آقای ابراهیم قنبری مهر که منجر به ساختن سازهای نفیس به ویژه ویلن در سطح عالی گشت، شایسته ذکر است.